

Kuva: Jaakko Ruuska

Tutkielma
IRTIKYTKETTY KAUPUNKI

Jaakko Ruuska
IRTIKYTKETYISSÄ TILOISSA
– *poissaolevan kosketuksia katveessa*

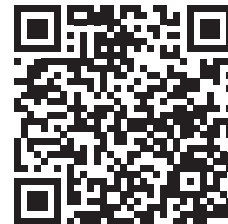
Kuvataiteen tohtorin opinnäyte
Taideyliopiston Kuvataideakatemia, 2024
© Taideyliopisto ja kirjoittaja
ISBN 978-952-353-447-6

LUKUOHJE

Tämä pdf-tiedostona julkaistu tutkielma on versio *Research Catalogue* -tietokannassa julkaistusta tutkielmasta ja tarkoitettu helpottamaan laajan tutkielman lukemista. Varsinainen julkaisu koostuu kirjoituksen lisäksi valokuvista ja kuvista, joita ei ole koottu osaksi tätä tiedostoa.

Voit verrata tämän tiedoston lukuja verkkojulkaisuun, jonka löydät täältä:

<https://www.researchcatalogue.net/view/1009549/1930091>

Tämä tutkielma on osa laajempaa tohtorin opinnäytettä, joka sekin on julkaistu *Research Catalogue* -tietokannassa. Löydät laajemman julkaisun täältä:

<https://www.researchcatalogue.net/view/2144206/2407606>

SISÄLLYSLUETTELO

<i>Johdanto</i>	4
<i>Sorakuopalle</i>	7
<i>Sorakuoppa</i>	8
<i>Muistin kartta ja reitti</i>	10
<i>Elokuva reitti-kertomuksena</i>	12
<i>Kävelyn jaettu ruumiillisuus</i>	13
<i>Verner vaikenee</i>	14
<i>Kadonnut isoäiti</i>	16
<i>Kuopan reunalla</i>	19
<i>Lähteet ja taustatiedot</i>	21

JOHDANTO

Auringon valo tulvii sisään tehdassalin ikkunoista ja paljastaa kaikkialla hiljaa leijailevan pölyn. Jostain katon rajasta kuuluu pulujen siipien räpistelyä. Kaukaa toisista rakennuksista kantautuu kolinaa, kalahteluja ja surinaa. Suuria paperirullia lojuu siellä täällä. 1 Tällaisessa paikassa, jota kukaan ei käytä mihinkään tai harva edes ajattelee, tuntuu siltä kuin ajan olemus muuttuisi. Valossa on illan tuntua, on toukokuun 26. päivä vuonna 2017.

Vanha tehdasrakennus sijaitsee Kuusaansaarella Kymijoen rannalla. Rakennus näkyy joen toiselle puolelle. Sieltä katsottuna tämän paikan voisi mieltää osaksi tehdasmiljöötä. Satunnaisen ohikulkijan olisi kuitenkin vaikeaa päästä vierailemaan täällä, sillä paikka sijaitsee Kemira Chemicals Oy:n suljetulla tehdasalueella. Vierailuun tässä tyhjässä tehdashallissa tarvitaan kemianteollisuuden tuotteita valmistavan yhtiön lupa sekä turvallisuuskoulutus siltä varalta, että tehdasalueella sattuisi jokin onnettomuus. Siksi tunnen olevani katseiden tavoittamattomissa eli katveessa.

Etymologisesti *katve* merkitsee 'varjopaikkaa' (Häkkinen 2004, 380). Synonyymi katveelle on siimes (Suomen etymologinen sanakirja 2022). Katveet ovat paikkoja, joita valo ei tavoita. Koska valo on näkyvyyden medium, voisivatko katveet olla sellaisia paikkoja, joita ei voi nähdä? Ehkä katveja täytyy katsoa toisella tavalla. Myös valon poissaolon voi nähdä. Katveessa hämärän tummuuden asteet piirtävät esiin varjoja.

Katveen merkitystä tarkastellaan kiehtovalla tavalla Henna Lainisen toimittamassa kirjassa *Taiteen metsittymisestä* (2018). Siinä kuvataan osuvasti se ristiriita, että usein katvealueilla toimiva taide tulee esiin nykytaiteen julkisuudessa, jolloin se ei enää olekaan kovin katveista (Laininen 2018, 48).

Tämän paikan katveisuus johtuu osittain siitä, ettei tänne pääse, eikä tätä paikkaa voi siksi nähdä. Tämän paikan katveet sijaitsevat myös *kollektiivisten käsitysten* unohduksissa. Suomen sisällissodan muistelukerrontaa tutkineen folkloristi Ulla-Maija Peltosen mukaan kollektiiviset käsitykset ovat niitä tapoja, joilla yhteisö tulkitsee sen omaan kokemuspiiriin kuuluvia asioita (Peltonen 2003, 21). Peltosen mukaan kului 50 vuotta ennen kuin virallisessa julkisuudessa käsiteltiin sisällissodan tapahtumia hävinneiden näkökulmasta (Peltonen 1996, 30). Siitä, mitä tapahtui täällä, vaiettiin pidempään. Kokonaiskuva paikakunnan tapahtumista, jonka yksi näyttämö tämäkin sali oli, hahmottui kunnolla vasta historian tutkija Seppo Aallon vuonna 2018 julkaistusta tutkimuksesta *Kapina tehtaalla*.¹ Toki sitä ennenkin monista tapahtumista tiedettiin, mutta se tieto oli hajallaan.

Toukokuun 4. päivänä 1918 Kuusaansaaren tehtaan saliin koottiin yli tuhat vankia (Aalto 2018, 306–309). Seuraavana yönä kello neljän aikoihin heistä ensimmäiset teloitettiin (ibid.). Seuraavina päivi-

1 Seppo Aalto ja Hannu Häkkinen avustivat meitä aiheemme taustatutkimuksessa. Monet tässä tutkielmassa esitetyt viitteet Seppo Aallon tutkimukseen olivat sellaisia tietoja, joita saimme kuulla häneltä jo elokuvaa tehdessämme. Aallon kirja julkaistiin vasta myöhemmin syksyllä.

nä teloitustahti oli kova, sillä kahdeksan päivän aikana ammuttiin ainakin 104 vangittua (ibid., 315). Toukokuun kymmenennen päivän illansuussa kuulutettiin neljäntoista henkilön nimet. Heidät kävelytettiin kolmen kilometrin päässä sijainneelle soramontulle. Verner Granqvist onnistui pakenemaan. Kolmetoista muuta ammuttiin ja heidän ruumiinsa haudattiin miten kuten soramonttuun, jossa lojui jo paljon ruumiita. Verner kertoi tapahtumista Yleisradion toimittaja Niilo Ihamäelle heinäkuun 21. päivänä vuonna 1967. Se saattoi olla ensimmäisiä valtakunnalliseen julkisuuteen vuotaneita kertomuksia Kuusankosken joukkoteloituksista. Ainakin se oli ainoa valtakunnan julkisuuteen kerrottu silminnäkijän lausunto siitä, mitä soramontulla tapahtui ”siinä kymmenen aikaan illalla” 10.5.1918.

Keväällä 2017 etsin kuusaalaisen (”kuusankoskelainen”) näytelmäkirjailija Juha Salmisen kanssa sitä reittiä, jota neljätoista vankia marssitettiin 10.5.1918 illansuussa ammuttaviksi. Pohdimme, miten menneet tapahtumat vaikuttavat tuntemuksiin aistittavasta tilasta. Halusimme tarkastella elokuvan keinoin sitä, miltä tuo kävelymatka paperisalista sorakuopalle tuntuu toukokuuisessa iltahämärässä 99 vuotta myöhemmin. Saatuaamme asianmukaisen turvallisuuskoulutuksen menimme toukokuun 26. päivänä vanhan paperitehtaan ”pakkasaliin”. Kun ilta alkoi hämärtää, lähdimme hiljaisesta paperisalista kävelemään kohti Töörin kangasta eli sitä paikkaa, jossa toukokuussa 1918 sijaitsi teloituspaikka.

Yksi tuona iltana ammutuista (ja sen jälkeen unohdetuista) oli 24-vuotias Laura Viljander. Puna-kaartin postitoimiston työntekijällä ei ollut mitään erityisasemaa kaartissa, eikä häntä jälkeensä erityisesti muisteltu. Joku saattoi mainita hänet sivulauseessa. Lauran äiti, poika ja sisarukset eivät jälkeensä muistelleet perheenjäsentään. Lapsenlapset saivat kuulla isoäidistä vain yksinkertaisen lauseen, että hänet ammuttiin.

Tässä tutkielmassa tarkastelen irtikytkentää *muistin politiikan* ilmiönä. Muistin politiikka tarkoittaa Ulla-Maija Peltosen mukaan pyrkimyksiä unohtaa, muuttaa tai parannella mennyttä muistelijan omaksuman ajattelun ja nykyhetken mukaiseksi (Peltonen 2003, 13). Muistin politiikka häivyttää omaksutun käsitystavan vastaiset yksityiskohdat muistelukertomuksista ja myös niitä paikkoja koskevan muistin, jotka eivät sovi omaksuttuun käsitykseen. Muistin politiikan keinoja ovat vaikeneminen ja unohtaminen. Koska muistin politiikkaan kuuluu myös paikkoja koskeva ulottuvuus, muistin politiikkaa voisi Jacques Rancièren käsittein kutsua *poliisijärjestykseksi* (”la police”, Rancière 2010, 36).² Sisällissodan lopussa toteutetuissa puhdistuksissa ja niitä seuranneina vuosina poliisijärjestys toimitti tehtävänsä hyvin konkreettisin toimenpitein, joihin palaan myöhemmin. Muistin maaperää ei kuitenkaan voi täydellisesti puhdistaa.

Kollektiivisesta muistista unohdetut kertomukset elävät katveissa. Vaietut kertomukset puhelevat hiljaisuutena. Ulla-Maija Peltosen mukaan vaikeneminen on ei-kielellistä kommunikaatiota, joka on jopa enemmän sidoksissa kontekstiinsa kuin kerronta (Peltonen 1996, 29). Ne asiat, joista vaietaan, esiintyvät äänenpainossa ja eleissä, esimerkiksi lyhyiden torjuvien lausahdusten välittämänä vihjeinä. Tällaista muistin fragmentaarista kudelmaa muistitieto-tutkimuksessa kutsutaan ”jälkimuistiksi” (Jokipii & Liski 2022, 272). Lisäksi virallisessa julkisuudessa vaietut tarinat voivat elää esimerkiksi perhepiirin keskinäisessä muistelukerronnassa eli *pienessä traditiossa* (Peltonen 1996, 284).

2 Tarkastelin Rancièren käsitettä tähän taiteelliseen tutkimukseen kuuluvassa tutkielmassa *Irtikytetty kaupunki* (2023).

Vaikeneminen on myös tilan käytäntö, joka irtikytkee *muistin paikat*.³ Sillä ne fyysiset paikat, joissa vaietut asiat toteutuivat, eivät katoa. Vaikeneminen irtikytkee nuo paikat muistista. Toisinaan tällaiset kollektiivisten käsitysten katveeseen jääneet paikat ajautuvat myös aistittavan tilan katveeseen. Entinen Kuusankoski Oy:n paperisali, josta suojeluskuntalaiset kuljettivat 14 ihmistä ammuttaviksi sorakuopalle 10. toukokuuta 1918, on yksi tällainen paikka. Tosin tuo tehdasrakennus ajautui katveeseen vasta silloin, kun paperitehdas suljettiin vuonna 2005. Katveeseen on ajautunut myös se paikka, jonne Laura Viljander ja lukuisat muut teloitettiin toukokuussa Töörin kankaalla.

Yhdessä Juha Salmisen kanssa kokosimme kertomuksen niistä harvoista tiedon rippeistä, joita Laura Viljanderista löytyi. Tuosta kertomuksesta teimme elokuvaan kertojaäänä, jonka esittäjäksi kut-suimme Kuusankoskella lapsuudessaan eläneen näyttelijä Nora Dadun. *Min nimi on Laura Viljander* ensiesitettiin 10.5.2018 Kuusankoskella. Järjestimme esityksen Kymintehtaan salissa, joka oli muutettu 2000-luvulla kulttuuritapahtumapaikaksi. Pato Areenaksi nykyisin kutsuttavassa Kymintehtaan salissa järjestettyyn näytökseen saapui 115 hengen yleisö. Haastattelimme elokuvaa varten myös Laura Viljanderin lapsenlapsia, jotka sanoivat, että heidän isoäitiään kohdanneista traagisista tapahtumista puhuttiin silloin ensimmäistä kertaa. Elokuvanäytöksen jälkeen järjestimme Kymintehtaalle näyttelyn (20.5.–27.5.2018), jossa vieraili laskelmiemme mukaan 147 ihmistä. Lupa tilan käyttöön piti anoa UPM Kymmeneltä. Tuo metsäteollisuusyhtiö taas periytyy osittain Kymiyhtiöstä, jonka johtajistolla oli merkittävä rooli myös vuoden 1918 sisällissotaa seuranneissa puhdistuksissa.⁴

Elokuvataiteessa on pohdittu läpi elokuvataiteen lyhyen historian sitä, miten elokuva representoi muistia.⁵ Toistuvasti elokuva on myös hahmotettu muistiksi.⁶ Vaikka tarkastelen tässä tutkielmassa muistiin liittyviä kysymyksiä, ja myös elokuvan suhdetta muistelukertomukseen, en kuitenkaan vertaa *Min nimi on Laura Viljander* -elokuvaa näihin elokuvateoreettisiin pohdintoihin.

Sen sijaan tarkastelen elokuvaamme tilan käytäntönä, joka toimii poliittisen ja aistittavan tilan rajalla. Esseessä ”Kävelyllä kaupungissa” Michel de Certeau kutsuu paikkojen herättämiä tuntemuksia tilan käytännöiksi (de Certeau 2013, 162–163). Paikkojen herättämät tuntemukset saattavat viestiä noihin paikkoihin kotoituneista menneisyyksistä (ibid.). Vaietut tapahtumat voivat olla juuri tällaisia, kotoituneita menneisyyksiä. Tässä tutkielmassa pohdin sitä, miten elokuva ilmaisee paikan herättämiä tuntemuksia niissä valinnoissa, jotka koskevat erityisesti kuvarajauksia ja äänikerrontaa.

3 ’Muistin paikka’ (*lieux de memoire*) on Pierre Noran käsite, jota Ulla-Maija Peltonen on käyttänyt tutkimuksessaan sisällissodan 1918 muistamisesta (Peltonen 2003, 188).

4 UPM Kymmene Oyj muodostettiin Kymmene Oy:n ja Yhtyneet paperitehtaat Oy:n fuusiossa (UPM Kymmenen verkkosivut 2023). Kymmene Oy taas perustettiin mm. Kuusankoski Osakeyhtiön ja Kymi-yhtiön fuusiossa. Pyysimme toisin sanoen luvan näyttelyn järjestämiseen yhtiöltä, joka oli perinyt kiinteän pääomansa sisällissodan lopussa valkoiseen terroriin osallistuneilta pääomapiireiltä.

5 Vrt. Chris Markerin elokuva *La Jetée* (1962).

6 Esimerkiksi Jean-Luc Godardin elokuva *Histoire(s) du cinéma* (1989–1998).

SORAKUOPALLE

Ryhdyimme etsimään sitä reittiä, jota pitkin teloituskulkue laahusti Kuusaansaaresta Töörin kankaalle. Vertasimme kahta vanhaa karttaa toisiinsa.⁷ Niistä selvisi, että kulkueen oli täytynyt mennä teloituspai-
kalle Mäenpääntien kautta. Nykyisin tuo tie, joka on merkitty karttoihin jo vuonna 1876, johtaa asfaltoi-
tuna omakotitaloalueen poikki. Voisiko tuo tie olla se reitti, jota pitkin vangit vietiin Töörin kankaalle?
Meille selvisi, että tien linjausta oli muutettu sen jälkeen, kun seudulle rakennettiin vuosina 1919 ja 1920
rautatie ja Naukion asuinalue (Niinikoski, E., & Starast, P. 1997, 562). Löysimme tonttien välistä vanhan
kärrypolun, joka johti ylemmäs rinteeseen omakotitalojen taakse, jossa se jatkui Mäenpääntien suuntaise-
na. On tietenkin mahdollista, että se oli vain jokin vanha pihatie, mutta me haaveilimme, että tuo miltei
tunnistamattomaksi metsittynyt polku saattaisi olla osa vanhaa Mäenpääntien linjausta. Kuvatessamme
elokuva poikkasimme tuolle polulle.

Mihin paikkaan päättäisimme elokuvan? Ainoa löytämämme kertomus teloitusr ryhmän matkasta
oli Verner Granqvistin silminnäkijän todistus. Verner kertoi tarinansa Kansanrunousarkiston muistitie-
don kerääjälle vuonna 1966, ja vihdoin vuonna 1967 hän kertoi tapahtumista yleisradion toimittajalle.
Yleisradion toimittaja Niilo Ihamäelle antamassaan haastattelussa hän kertoi, miten kulkue saapui met-
sään. Vangit pysäytettiin vierumäkeen sorakuopan reunalle. Kansanrunousarkiston muistitiedon kerää-
jälle antamassaan haastattelussa Verner Granqvist kertoi, että kulkue pysähtyi ”Kuusankosken vanhan
hautausmaan portin kohdalla” (Granqvist 1966). Hautausmaata ei tuolloin vielä ollut perustettu, joten
lausunnot eivät välttämättä ole ristiriidassa keskenään. Paikallinen työväenliikkeen aktiivi Tuure Nyberg,
joka tunsikin hyvin työväenyhdistyksen vanhojen jäsenten kertomukset, väitti Juha Salmiselle, että Laura ja
12 muuta olisi ammuttu siinä paikassa, jossa nykyisin sijaitsee Väinö Niinivaaran hautaus.⁸ Se paikka, johon
vangitut ammuttiin toukokuun 10. päivä, on jäänyt vähän epäselväksi.

7 Venäjän armeijan topografisten joukkojen pitäjänkartta vuodelta 1876 ja Kuusankosken pitäjänkartta vuodelta 1931 (KA).

8 Väinö Niinivaara muistetaan paikkakunnalla osallistumisestaan Valkoisen armeijan perustamaan tutkijalautakuntaan, joka valitsi toukokuussa 1918 teloitettavat (Aalto 2018, 304).

SORAKUOPPA

Vuoden 1918 toukokuussa Töörin kankaalla⁹ suoritettujen teloitusten varsinainen muistin paikka oli sorakuoppa, joka tunnettiin yleisemmin siksi, että 12.5.1918 sinne vietiin 42 vankia teloitettaviksi keskellä päivää (Aalto 2018, 319). Aili Saloranta, joka oli noihin aikoihin 15-vuotias, muisti, että omaiset toivat teloituspaikalle kukkia ja nimilappuja siitä huolimatta, että kaikenlainen ammuttujen muistaminen oli kiellettyä.¹⁰ Jo samana kesänä sorakuopan joukkohaudalle ilmestyi muistokivi, joka kuitenkin hävitettiin, mutta hävitetyn muistokiven tilalle omaiset pystyttivät salaa toisen muistokiven (Aartelo 1978, numeroimaton kuvateksti). Tuo kivi sai olla sijoillaan joko 1940-luvulle tai 1950-luvulle asti.¹¹

Teloitettujen ruumiit kaivettiin esiin joukkohaudoista maaliskuussa vuonna 1919 (Aalto 2018, 335). Operaatio suoritettiin julkisuutta välttäten. Omaisten annettiin käydä joukkohaudalla tunnistamassa läheistensä ruumiit keskiyöllä (ibid.). Sitten viranomaiset siirsivät ruumiit Valkealan ja Iitin hautausmaille (ibid.). Sen jälkeen teloituspaikan viereen perustettiin Kuusankosken vanha hautausmaa. Sinne ei kuitenkaan haudattu teloitettuja (ibid., 336).

Yksi syy ruumiiden siirtämiseen saattoi olla se, että Kymiyhtiö aloitti soramontun poikki kulkevan junaradan rakentamisen ja soraa tarvittiin muihinkin rakennushankkeisiin (Peltonen 2003, 200). Toinen syy saattoi olla se, että Kymintehtaan suojeluskuntalaiset halusivat unohtaa massateloitukset. Esimerkiksi *Kymintehtaitten suojeluskunnan vaiheista vapaussodassa* -muistelmateoksessaan (Polin 1928) Kymintehtaan konttoripäällikkö Julius Polin jättää kokonaan mainitsematta teloitukset. Kirjaa varten hän haastatteli myös Töörin kankaan teloituksista komentajana vastannutta suojeluskuntalaista, Emil B. Eklundia. Eklund ei ”erinäisistä syistä kerro siitä vaivalloisesta ja epäkiitollisesta tehtävästä, joka alkoi sen jälkeen, kun Suojeluskunta saapui Kuusankoskelle” (Aalto 2018, 339).

Ulla-Maija Peltosen mukaan vainajien jäännösten siirtäminen toisille paikkakunnille tuhosi Töörin kankaan elävänä muistin paikkana (Peltonen 2003, 237). Vaikenemisesta jäi pitkä varjo. Kun haastattelimme Laura Viljanderin lapsenlapsia Jukka Aaltosta, Kalle Aaltosta ja Eeva Piristä, selvisi, etteivät he tiedäneet, minne heidän isoäitinsä luut oli haudattu. Heidän isänsä, Luran poika Heikki ei koskaan puhunut äidistään, eikä Kuusankosken tapahtumista sisällissodassa puhuttu koulussakaan.

9 Seppo Aalto kirjoittaa paikan nimen muodossa ”Stöörinkangas” (Aalto 2018, 320), kun taas Ulla-Maija Peltonen kirjoittaa ”Töörin kankaasta” (Peltonen 2003, 196).

10 Ks. SKS 1966: ”Saloranta”.

11 Ulla-Maija Peltosen mukaan muistokivi säilyi teloituspaikalla 1940-luvulle saakka, kunnes se vajosi sorakuopan pohjalle ja upposi pohjaveteen (Peltonen 2003, 200). Aimo Aartelon mukaan kivi haudattiin Naukion koulun perustusten alle 1950-luvulla (Aartelo 1978, numeroimaton kuvateksti).

Kesti siis pitkän aikaa, ennen kuin Töörin kankaan tapahtumat taas muistettiin yleisesti. Jonkinlainen käsitys tapahtumista säilyi varmasti työväen muistelukertomuksissa. Siitä kielii esimerkiksi paikallisen työväenyhdistyksen yksityisessä arkistossa säilytetty laudan kappale, johon oli kirjoitettu: ”56 miestä vietiin täältä ammuttavaksi 9/5 Kajander Hjalmar”. Paikallisen työväenyhdistyksen muistitiedon mukaan se löytyi vangitsemispaikkana toukokuussa 1918 käytetystä paperitehtaan salista. Meille laudan palan esitteli Timo Nyberg, Kuusankoski-Seuran vanhan aktiivin Tuure Nybergin poika. Laudan palaa oli säilytetty työväenyhdistyksen yksityisessä arkistossa.

Kuusankosken sosiaalidemokraatit pystyttivät ensimmäisen virallisen muistomerkin sisällissodan punaisille vuonna 1946 Kuusankosken vanhalle hautausmaalle. Muistomerkki on osoitettu yleisesti ”punaisten puolella henkensä antaneiden muistolle”. On merkillä pantavaa, ettei siinä kerrota Töörin kankaalla tapahtuneista teloituksista mitään. Sellainen tieto olisi voinut vaikuttaa paikkakuntalaisten käsityksiin omasta kotiseudusta. Esimerkiksi elokuvassamme Laura Viljanderin kertojäänen esittänyt Noora Dadu asui lapsena lähellä teloituspaiikkaa. Kun haastattelimme häntä, hän ei muistanut, että koulussa 1980-luvun ja 1990-luvun taitteessa olisi puhuttu sisällissodan tapahtumista. Sen sijaan hän muisti kauhukertomukset Töörin kankaalla hautausmaan vieressä sijaitsevasta metsästä. Kerrottiin, että maasta olisi noussut noilla sijoilla esiin käsiä.

Vuonna 2006 Kuusankoskella esitettiin Juha Salmisen käsikirjoittama ja Piia Kleimolan ohjaama näytelmä *Nurmilinnut*. Kuusankosken tapahtumia sisällissodassa käsitellyt näytelmä herätti laajaa keskustelua paikkakunnalla. Näytelmä osoittautui niin suosituksi, että sitä esitettiin peräti 33 kertaa. Viisi vuotta myöhemmin Kuusaantien varteen nurmikentälle pystytettiin vaatimaton kivipaasi. Sen kylkeen kiinnitettyssä laatussa lukee: ”Tällä paikalla Ströörinkankaalla teloitettiin vuoden 1918 sisällissodassa punaisten puolella olleita.”

MUISTIN KARTTA JA REITTI

Kun toukokuussa 2017 illansuussa katselimme Juha Salmisen kanssa Kuusankosken vanhan hautausmaan vierestä alas siihen suuntaan, jossa teloituspaiikkana käytetty soramonttu oli joskus sijainnut, edes-sämme näkyi asfaltoitu tie ja sen toisella puolella koulun piha, jota ympäröi nurmialue. Ajattelimme, että soramontun oli täytynyt sijaita joitakin metrejä tien ja nurmialueen yläpuolella. Vaihtoehtoisesti voisi ajatella, että soramonttu löytyi ympäriinsä levitettyinä kaikista niistä paikoista, jonne hiekkaa oli siirretty, niin kuin kaikki ne ruumiit, joita siirrettiin ainakin kahdelle eri hautausmaalle.

Miksi on niin tärkeää tietää ja osoittaa se paikka, jossa teloitukset tapahtuivat? Mitä muistin paikat oikeastaan ovat? Ulla-Maija Peltosen mukaan paikan tehtävänä on säilyttää muisto ja tehdä muistosta kuolematon (Peltonen 2003, 238). Mutta miten paikka säilyttää muiston ja tekee siitä kuolemattoman?

Puhekielinen ilmaisu pitää ”muistinvaraisia” asioita epäilyttävinä. Yritetäänkö paikan avulla vakuuttaa, ettei kyse ole pelkästään muistinvaraisesta ilmiöstä? Kuitenkin mennyt tapahtuma on kadottanut aistittavuutensa ja siksi se ikään kuin hakee aistittavasta todellisuudesta kosketuspintaa. Menneet tapahtumat piileskelevät nimittäin *virtuaalisina* aktuaalisesti läsnäolevien asioiden taakse kätkeytyneinä, muotoa vailla.¹² Muistin paikan käsitteellinen ongelma on siinä, ettei aistittava tila pysy aloillaan, vaan muuttuu jatkuvasti.

Muistin paikka on yritys aktuaalistaa poissaoleva tapahtuma aistittavaan todellisuuteen. Paikan avulla voidaan osoittaa se, ettei kysymys ole pelkästään muistissa häilyvästä ilmiöstä. Ulla-Maija Peltosen mukaan muistin paikan merkitys suhteessa menneeseen tapahtumaan on symbolinen ja siksi paikalla on tärkeä rooli osana muistelukertomusta (Peltonen 2003, 238). Esimerkiksi paperisalista löytyneen laudan palan tapauksessa tieto, että laudan pala löydettiin paperisalista, jonne punaisten puolella olleet vangittiin, on tärkeä osa tuon laudankappaleen todistusarvoa.

Ilmiön kääntöpuolena on se, että paikat ovat loppujen lopuksi aina kertomuksia. Ne luovat merkityksiä havaintokyvyn ylittävälle todellisuudelle, joka olisi muuten käsittämätön. Michel de Certeauin mukaan kertomus on ”tilan reitti” (de Certeau 2013, 170) ja ”tilan käytäntö” (De Certeau 2013, 171). Kertomukset muuttavat paikkoja tiloiksi ja tiloja paikoiksi (de Certeau 2013, 174). Kivipaasi, joka kertoo teloituksista, osoittaa paikan, johon kertomus liittyy. Näin kertomus muuttuu paikaksi. Teksti kivipaasissa muuttaa merkityn paikan kertomukseksi.

De Certeau erottaa kaksi toisistaan poikkeavaa keinoa, joita kertomukset käyttävät silloin, kun ne toimittavat tiloja paikoiksi ja paikkoja tiloiksi: *kartan* ja *reitit* (de Certeau 2013, 174).¹³ Kun kertomus

12 Tarkastelen irtikytöntä Gilles Deleuzen *virtuaalisuuden* käsitteen näkökulmasta *Elisenvaara–Pieksämäki – hajonnut kone* -tutkielman (2021) alaluvussa *Irtikytännön ajallisuus*.

13 Tässä hän viittaa Charlotte Linden ja William Labovin tutkimuksiin siitä, miten New Yorkin asukkaat kertovat kodeistaan (de Certeau 2013, 174).

toimii karttana, se auttaa hahmottamaan tilan (ibid.). Esimerkiksi Kuusankoskelle vuonna 2011 pystytetty kivipaasi osoittaa teloituspaike sijainnin siitä huolimatta, etteivät mitkään yksityiskohdat maisemassa enää muistuta teloituspaikeena käytetystä soraontusta. Paateen kiinnitetty laatta kartoittaa näkymättömän tapahtuman ilmaisulla "[t]ällä paikalla...".

Reiteiksi kutsutut kertomukset toimittavat hieman toisenlaista tehtävää. Ne "tekevät matkan jo ennen kuin jalat tekevät sen" (de Certeau 2013, 171). Reitti-kertomukset kytkevät kertomuksen kulkijan aistihavaintoihin. Vaikka reitti-kertomuksen aiheena oleva matka ei enää olisikaan mahdollista toisintaa, kertomus pyrkii kuvaamaan sen niin, että kuulija kykenisi kuvittelemaan matkan mielessään.

ELOKUVA REITTI-KERTOMUKSENA

Yhdessä Juha Salmisen kanssa tekemäni elokuva *Min nimi on Laura Viljander* (2018) toimittaa reitti-kertomuksen tehtävää. Elokuvasa kuljettiin Kuusaansaaren paperitehtaan hylätystä rakennuksesta Töörin kankaalle. Kun kuvasimme elokuvaa, jouduimme pohtimaan sitä, miten Kuusankosken nykyistä miljöötä pitäisi kuvata niin, että elokuvan katsoja voisi saada elokuvasta tuntuman siihen kävelymatkaan, joka tehtiin toukokuun kymmenentenä päivänä vuonna 1918 illansuussa.

Aistittavia kosketuspintoja menneisyyteen olivat vuodesta 1918 saakka säilyneet rakennukset ja puut. Tosin niidenkin ulkonäkö oli muuttunut. Toisenlaisia kosketuspintoja olivat tehdasrakennuksen seinistä kaikuva askelten napsahdukset ja narina soratiellä. Jotkin kasvit, kuten pihlajat ja kielot, kasvoivat myös vuonna 1918 metsissä ja pusikoissa. Elokuvallisesti tärkeä kehollinen kosketuspinta oli vuodenajalle ja vuorokauden ajalle ominainen valo, jota tavoittelimme kuvaamalla elokuvan toukokuussa ”illansuussa siinä kymmenen aikaan, mitä se nyt oli”, niin kuin Verner Granqvist oli kertonut yleisradion toimittajalle. Joesta iltaisin nouseva usva ja leveysasteelle ominainen auringon kulma sekä paikallinen ilmasto tekivät tuosta valosta erityislaatuisen.

”Vanhuuttaan häviävällä polulla kysyimme tietä piikkipensaana tyngältä, lahonneelta puun rungolta, kellarin raunioilta, takapihoilta ja vitikoista [...]” (Baibulat & al. 2019, 188). Näin kuvailin eräässä yhteiskirjoituksessa sitä, miten me Juha Salmisen kanssa etsimme kulkueen reittiä. Kuvarajauksia koskeviin ratkaisuihin vaikuttivat oleellisesti paikkojen herättämät tuntemukset. Vaikka vuosia sitten polulle kasvaneella piikkipensaalla ei kasvina ole mitään suoraa yhteyttä toukokuussa 99 vuotta aikaisemmin suoritettuun kävelymatkaan, tien pohjalla kasvava piikkipensas herätti miellelyhtymän kivusta. Lisäksi polun metsittyminen kieli siitä, että polku oli unohdettu.

Monet yksityiskohdat kulkureitin maisemissa olivat kuitenkin muuttuneet. Kerrostalot, parkkipaikat, asfaltoidut tiet ja kävelykadut sekä peltiseinäiset supermarketit ovat paikan tunnusmerkkejä seudun nykyisille asukkaille. Kun halusimme elokuvassa esittää sen, mistä kulkue oli kerran mennyt, reitti täytyi sijoittaa siihen maisemaan, joka seudulla vallitsee nykyisin.

Elokuva päättyy Kuusankosken vanhan hautausmaan vieressä sijaitsevaan pieneen metsikköön. Mitkään tuntemamme kertomukset eivät sijoittaneet Verner Granqvistin kertomuksen sorakuoppaa siihen erityiseen paikkaan. Saavutettavan tiedon valossa elokuva olisi voinut päättyä vieressä sijainneelle hautausmaalle. Kuitenkin hautausmaa oli perustettu vasta sen jälkeen, kun teloitettujen ruumiit oli kaivettu ylös sorakuopasta. Niinpä reitti-kertomuksen aistittavuuden kannalta oli tärkeämpää päättää elokuva metsikköön. Katveeseen jäänyt pieni joutomaan kaistale muistutti enemmän kuin hautausmaa tai asfaltoitu Kuusaantie sitä paikkaa, josta Verner Granqvist puhui haastattelussa toimittaja Niilo Ihamäelle: ”Siin oli sellainee vierumäki, ku tultiin kuopan reunalle.”

KÄVELYN JAETTU RUUMIILLISUUS

Kaikkein tärkein kehollinen kosketuspinta toukokuun kymmenentenä päivänä vuonna 1918 tapahtuneeseen kävelymatkaan oli itse käveleminen ruumiillisena toimintana. Kävelymatka oli myös Verner Granqvistin muistelukertomuksen aihe, joka taas oli meille ainoa todistus tuosta päivästä. Usein kertomukset kävelymatkoista koostuvat katkonaisista muistikuvista, jotka koskevat niitä asioita, joihin kertoja on kiinnittänyt huomion matkansa varrella. Kävelymatka on myös ruumiillisena kokemuksena katkoksellinen tapahtuma. Sen aistillisuuteen kuuluvat hapuilevat katseen liikkeet maisemassa ja silmän räpäykset. Onhan tunnettua, että hajamielinen kulkija voi kävellä pitkänkin matkan aivan huomaamattaan.

Meidän elokuvassamme kävelijän havaintojen katkonaisuutta ilmentävät katkonaisiksi leikatut otokset niistä näkymistä, jotka tulevat vastaan kuljettavan matkan varrella. Toinen kuvanäkymien katkoksellisuuden merkitys elokuvassamme on niiden muistikuvien hajanaisuus, joihin kuvatus elokuvan viitteinä toimineet kertomukset perustuivat. Esimerkiksi puiden latvojen välistä näkyvä taivas kehystää Vernerin kertomusta siitä, millaisissa mielentiloissa vangit kävelivät. Kaupan kivijalka kehystää Laura Viljanderin edustavan kertojan muistelua Lauran isästä. Kun näkymät vaihtuvat, myös puheen aiheet ja kertojat vaihtuvat. Puheen aiheiden rinnastuminen maisemaan esittää kävelyn tekstuaalisena ja keskustelevana tapahtumana.

Kertomus kytkettiin maisemaan sekä elokuvan leikkauksessa tehtyjen rinnastusten kautta että myös kertomusten tekstin avulla. Esimerkiksi elokuvan kohdassa 8 min 45 sekuntia Laura Viljanderin fiktiivinen kertojääni sanoo: ”Mie juoksisin tästä kotiin viies minuutis. Tost tehtaan kentän poikki linjalle ja kaupan ohi mäelle.” Juha Salmisen kirjoittama teksti antaa tarkan kuvauksen siitä, missä Laura Viljanderin tiedettiin asuneen. Kertomusta paikantavia lauseita löytyi myös Vernerin kertomuksesta ja toimittaja Niilo Ihamäen kysymyksistä. ”No, tultiin metsään, mitä sitten tapahtui?”, toimittaja kysyi. Tar kastelen seuraavissa luvuissa lähemmin sitä, millaisista puheista elokuva muodostui ja miten nuo puheet rakentuivat.

VERNER VAIKENEE

Verner Granqvistin omakohtaiseen kokemukseen perustuva muistelukertomus on tyyliältään seikkailukertomus. Hän kertoo siinä pakomatkinsa jännittävistä vaiheista, neuvokkuudestaan ja ovelasta piileskelystä. Kertomuksen lopussa kaikki on hyvin: ”ei oo kukaan mitään puhunu”. Hän kutsuu punakaartilaisia veljellisesti ”miehiksi” ja vangitsijoitaan ”sotilasherroiksi”. Näin hän ilmaisee oman luokka-asemansa. Tunteuksistaan ja mielipiteistään Verner vaikenee.

Jacques Rancièren käsite aistisen jako (*partage du sensible*) tarkastelee järjen (*logos*) vaikutusta yhteisesti aistittavaan (*aisthēsis*) eli siihen, mitä nähdään, kuullaan, tunnetaan (Rancière 2009, 52). Aistittavaa tilaa muovaava ’järki’ (*logos*) on toisessa merkityksessään myös ’puhetta’ (Rancière 2009, 53), joka määrittelee sen, mistä voidaan puhua (ibid.). Myös muistelukertomuksella on ’järkensä’, joka määrittelee sen, mistä voi puhua ja mistä täytyy vaieta. Poliittisen filosofian käsitteenä aistisen jako auttaa hahmottamaan muistin politiikkaa, joka toimii myös Verner Granqvistin kertomuksen taustalla.

Sana ”järki” toistuu vieläpä Verner Granqvistin lausunnoissakin. Tosin Verner viitanee ilmaisulla omaan toimintakykyynsä, mutta lisäksi ”järki” muodostaa erottelun hänen itsensä ja niiden välille, joilla sitä ei ole. Verner käyttää ilmaisua tilanteessa, jossa kertomuksessa on saavuttu siihen paikkaan, jossa hän pakenee. Yleisradion toimittaja kysyy, yrittivätkö muut lähteä karkuun. Vernerin mukaan he eivät yrittäneet. Hän kuvailee, kuinka hermostuneita he olivat, vertaamalla heitä härkämullikkaan, jota viedään teurastettavaksi: ”sekin epäilee jo ja hermostuu, saatikka ihminen, jolla on järki”. Vernerin kertoman mukaan toiset vain ynähTELIVÄT. Poikkeuksena tästä hän mainitsee ”yhden Ruotsalaisen”, joka sentään pyysi häneltä tupakkaa. ”Sen järki melkein seiso”, hän kuvailee Julius Ruotsalaista. Toimittaja kysyy: ”Sinullako järki sitten pelasi?” Siihen Verner vastaa: ”Ihan niin hyvin kuin tänään päivällä nytkin, kylmästi.”

Järki ilmaisee siis hänen kykyään tehdä järkeviä ratkaisuja, mutta järki on myös asia, joka erottaa härkämullikan ihmisistä ja pelkäävän rohkeasta. Vernerin järkevä toiminta pelottavassa tilanteessa erottaa hänet niistä, jotka ammutaan. Verner kertoo kuulleen ”joka napsauksen”. Hän ei kuitenkaan surkuttele ammuttujen toveriensa kohtaloa, vaan tyytyy vain toteamaan, että ”nää on semmoisii asioit, et ei niit sais olla”. Kun toimittaja sitten kysyy Verneriltä: ”Onko tämä tilanne palautunut koskaan painajaisena mieleenne myöhemmin?”, Verner kieltää sen jyrkästi.

Kansanrunousarkiston muistitiedon kerääjälle vuonna 1966 Verner kertoi palanneensa jo samana syksynä takaisin vanhaan metsästysporukkaan. Tuohon porukkaan kuului Kymin tehtaitten herroja (Aalto 2018, 15 & 301). Kahden vuoden kuluttua hän palasi vanhaan työpaikkaan Kymintehtaalle. Niilo Ihämälle hän lopettaa kertomuksensa sanomalla: ”Ei oo kukaan mitään puhunu, kaikk on hyvin.” (Granqvist 1967.) Lausahdus ”kaikki on hyvin”, joka rinnastuu siihen, että ”ei oo kukaan mitään puhunu”,

kuulostaa vaikenemiselta. Ulla-Maija Peltosen mukaan yksi muistelukertomuksissa vaikenemisen taustalla vaikuttava asia on ”ristiriitaisten tunteiden ja järjen sovittelu, jossa ristiriidat pyritään sisäistämään” (Peltonen 1996, 29). Syy vaikenemiseen voi olla Peltosen mukaan myös se, että kertojan henkilökohtaisissa suhteissa tai poliittisissa mielipiteissä on tapahtunut muutoksia (ibid.). Antamissaan haastatteluissa Verner ei tuo esiin poliittista katsantoaan. Sillä tehtaalla, jonne Verner palasi töihin, olivat päällystönä sisällissodan jälkeen samat herrat, jotka osallistuivat päätöksentekoon myös massateloituksista (Aalto 2018, 339). Samoja herroja pyssyineen olivat myös hänen metsästyskaverinsa. Niinpä hänellä oli hyvä syy vaieta.

KADONNUT ISOÄITI

Pitelen käsissäni Laura Viljanderista otettua valokuvaa, jonka olin saanut hänen pojanpojaltaan Kalle Aaltoselta. Kun ensin katsoin kuvaa, häivähtävän hetken luulin nähneeni Lauran ikään kuin elävänä tai sellaisena, millainen hän kerran oli. Yritin nähdä kasvot paremmin saadakseni vihjeitä siitä, mitä hän mahtoi kuvaushetkellä ajatella. Kasvot katosivat. Näkökenttääni piirtyy vain naarmuinen kuvapinta, jossa on tummuneita hopeakiteitä ja kuvapinnan halkeamia paperin päällä. Poissaoleva esiintyy usein tällä tavalla, kopistelee läsnäolevan todellisuuden eteisessä, mutta ei astu sisään. Voisiko kuvan katsomisen aiheuttamaa häkellyttävää tuntemusta selventää pohtimalla valokuvan fysiologiaa? Kokeillaan.

Valo heijastui kerran kasvoista kameran optiikkaan ja linssin läpi hopeakiteisiin. Kun lasilevyllä kiinnitetty hopeaemulsio kehitettiin, valolle altistuneet kiteet tummuivat, muut kiteet huuhtoutuivat pois. Syntyi negatiivi, jossa näkyy jälki siitä valosta, joka kosketi kasvoja. Kuva, jota pitelen kädessäni, ei kuitenkaan ole negatiivi. Pimiössä valo lävisti lasinegatiivin ja osui valokuvapaperille kiinnitetyille hopeakiteille, tosin vain ne kohdat paperista, jotka saavuttivat valokuvapaperin lasinegatiivin läpi. Niinpä valokuvapaperille ilmestyvät kasvot eivät ole saaneet hahmoaan siitä valosta, joka heijastui kuvatun ihmisen kasvoista negatiiville, vaan niistä negatiivin kohdista kuvattavan ihmisen kasvoilla, joista valoa heijastui vähemmän. Ehkäpä siksi näkökenttääni ilmestyy valokuvapaperin materiaallinen pinta silloin, kun yritän tavoittaa kuvassa esiintyneen ihmisen kasvot.

Tapasimme Lauran lapsenlapset Jukka Aaltosen, Kalle Aaltosen ja Eeva Pirisen, kun ryhdyimme tutkimaan, millaisia muistoja Laura Viljanderista oli jäljellä. Eeva Pirinen muisti lapsuudestaan pöydällä tai kirjahyllyllä pidetyn valokuvan, jossa oli Laura Viljander. Hän ihaili Lauran pitkiä palmikoituja lettejä. Laurasta ei kuitenkaan puhuttu.

Omalta isältään lapset kuulivat vain äijämäisen sutkauksen, että ”he eivät ole mistään kotoisin, kun isoäiti on ammuttu ja isän ovat sudet syöneet”. Siinä kaikki. Laurasta vaikenivat myös heidän tätinsä Kerttu ja Kaisa, jotka olivat Lauran siskoja.

Kalle Aaltosen mukaan Laura oli heille ”ihminen, jota ei koskaan ollut olemassa”, tai ”vain valokuva”. Lapsina he eivät tienneet edes isoäitinsä sukunimeä. Heidän isänsä Heikki kantoi heidän isoisänsä sukunimeä, siis miehen, joita he eivät liioin olleet koskaan tavanneet. Lauran veli muutti sukunimensä Astoksi. Kalle Aaltosen muistitiedon mukaan syynä oli Viljander-sukunimen ”kierous”.¹⁴

Laura Viljanderista ei tullut merkittävää muistelukertomusten aihetta Kymintehtaan työväen

14 Kalle Aaltosen sähköposti 4.3.2023.

muistelukertomuksissakaan.¹⁵ Hänet saatettiin mainita sivulauseissa. Esimerkiksi työväen näyttämötoimintaan osallistunut Verner Granqvistin lanko Eino Hannuniemi muisti kyllä Lauran, kun häneltä kysyttiin Vernerin pakomatkasta (TY 1964). Hänellä oli sellainen käsitys, että Laura olisi ollut ”avosui-nen”, mutta lisäsi, ettei se ollut mikään syy häntä ampua. Hän totesi etteivät Laura ja Senja olleet tehneet mitään, miksi heidät olisi pitänyt ampua (ibid.). Eräs muisto Laurasta sentään jäi. Toukokuussa Kuusan-koskella vangittujen teloituksista päättäneeseen tutkijalautakuntaan osallistunut opettaja Väinö Valkama syytti omissa painamattomissa muistelmissaan Lauran kiduttaneen punakaartin vangitsemia ihmisiä Kouvolan esikunnassa (Valkama 1938–1948). Tällainen syytös vaikuttaa olleen perusteeton, mutta ei suinkaan poikkeuksellinen.¹⁶ Valkoisen armeijan propagandassa punakaarteihin liittyneet naiset esitettiin usein ihmishirviöinä (Pekkalainen 2011, 181–183). Valkaman esittämä syytös saattoi oikeuttaa sen, että Valkama itse osallistui päätöksentekoon teloituksista.

Käsitys Laurasta piti muodostaa pienistä tiedon sirpaleista. Ennen sisällissotaa Laura lauloi Kyminteh-taan kuorossa (Ylikangas 1937). Lauran isä Viktor Viljander, joka oli ammatiltaan rautasorvari, oli eläessään kuoron sihteeri (ibid.).¹⁷ Elimäen seurakunnan kirkonkirjojen mukaan Lauran poika Heikki syntyi joulukuussa 1912. Laura meni naimisiin Heikin isän Edward Aaltosen kanssa vain puolitoista kuukautta ennen pojan syntymää. Edward lähti Yhdysvaltoihin tai Kanadaan ennen kuin Heikki syn-tyi. Se paljastui vuonna 1915 kirjatuihin pöytäkirjoista, jotka liittyivät Elimäen ja Anjalan syyskäräjillä käsiteltyyn Laura Viljanderin anomukseen avioerosta.

Lauran pojantyttyäreltä saimme kuulla, ettei Lauran äiti Maria pitänyt siitä, miten Laura huolehti pojastaan. Löysimme vuonna 1912 otetun valokuvan, joka esittää Kyminteh-taan sosiaali-demokraattisten nuorten yhdistysten jäseniä (Aartelo 1978, kuvaliite). Kuvassa Laura istuu Impi Piirikkälän sylissä. Työ-väenliikkeeseen osallistuminen saattoi äidin mielestä olla epäsopivaa, olihan Laura laulanut aikaisemmin tehtaan kuorossa. Työväen naisliike oli tuolloin kuitenkin ainoa poliittinen liike, joka puolusti Laura Vil-janderin kaltaisten työväenluokkaisten yksinhuoltajien asemaa.¹⁸

Tällaisiin tiedon sirpaleisiin perustuen Juha Salminen kirjoitti Laura Viljanderin fiktiivisen kerto-jäänen. Kertojäänen mallina käytimme kirjeitä, joita Sisällissodassa vangitut punaiset lähettivät omai-silleen.¹⁹

Asetelma, jossa kaksi miestä kirjoittaa naiselle kertomusta, tuntui kuitenkin ongelmalliselta. Esit-telin naiskollegoilleni noita kirjeitä, joita kuolevat olivat kirjoittaneet omaisilleen. Kerroin lyhyesti, mitä

15 Kouvolan punakaartin naiskomppanian päällikkönä toiminutta Elli Kokkoa muisteltiin työväen julkisuudessa sankarina ja marttyyrinä (Turunen 2005, 320). Myös hänet teloitettiin, niin kuin Laura (ibid., 182–184).

16 Myös Elli Kokkoa syytettiin aiheettomasti vankien kiduttamisesta Kouvolan esikunnassa (Turunen 2005, 182).

17 Kuoron johtajana toimi opettaja Väinö Niinivaara (ibid.). Myös hän osallistui toukokuussa 1918 siihen tutkijaryhmään, joka ratkaisi Laura Viljanderin rangaistuksen (Aalto 2018, 300).

18 Esimerkiksi *Työläisnainen*-lehden numerossa 45 vuodelta 1912 Sosiaalidemokraattinen naisasialiitto esitti puolueoh-jelmaan vaatimuksen, että kunnat järjestäisivät kesäsiirtoloita ja lastentarhoja sekä huolehtisivat muutenkin varattomien äitien ja lasten toimeentulosta (Ks. *Työläisnainen*-lehti, 14.11.1912).

19 Vrt. Peltonen (2003), s. 37–44.

tiesimme Laura Viljanderista. Pyysin kollegoitani pohtimaan sitä, mistä asioista Laura olisi voinut kirjoittaa.²⁰ Juha pyysi lisäksi tuntemiaan kuusalaalaisia naisia lukemaan luonnostelemaansa tekstiä ääneen ja kuunteli heidän palautettaan tekstiin.²¹ Viimeisen palautteen tekstiin antoi näyttelijä Noora Dadu, joka esitti elokuvassa Laura Viljanderin kertojäänen.²²

Taiteilija-tutkija Elina Saloranta on käyttänyt hieman samankaltaista menetelmää taiteellisessa tutkimuksessaan. Tutkimustapahtumissa hän luki yleisölle Elli Forssell-Rozentälén vuonna 1909 kirjoittaman kirjeen ja pyysi sitten tapahtuman yleisöä keksimään vastauskirjeen jo kauan sitten kuolleelle Elli Forssell-Rozentälälle. Hän esitteli menetelmän *Research Pavillion #3 Info Lab* -näyttelyssä, joka järjestettiin 25.10–17.11.2019 Kuva/Tila-galleriassa, Helsingissä.

Ulla-Maija Peltosen mukaan muistelukertomukset ovat todistuksia erityisesti siitä, mitä menneet tapahtumat merkitsevät muistelijalle siitä hetkestä käsin, jossa hän tapahtumia muistelee (Peltonen 1996, 285). Vaikka elokuvamme fiktiivinen kertojääni ei olekaan varsinaisesti omakohtainen muistelmia, siihen sisältyy joitakin muistitiedon kaltaisia piirteitä. Laura Viljanderin fiktiiviseen kertomukseen on kietoutunut niitä merkityksiä, joita ihmiset tässä ajassa antavat Viljanderin tarinalle. Elokuvassa fiktiivinen kertomus esitetään rinnakkain Verner Granqvistin muistelukertomuksen kanssa. Kun kertomukset elokuvassa kohtaavat toisensa, rinnastus paljastaa joitakin Vernerin kertomuksen katveita eli jotain siitä, mitä Yleisradion toimittajalle on syytä kertoa, ja erityisesti jotakin siitä, mitä Vernerin mielestä ei ehkä ollut syytä mainita.

20 Pyysin palautetta tohtorikoulutukseeni kuuluvassa luovan kirjoittamisen seminaarissa. Palautetta antoivat eri vaiheissa Niran Baibulat, Tuire Colliander, Anni Laakso, Henna Laininen, Maija Närhinen sekä kurssin ohjaajat Helena Sinervo ja Lea Kantonen.

21 Tekstiä lukivat Sanna Halme, Minna Ollikainen, Elina Perälä ja Maija Raikamo.

22 Myös Noora Dadu on kotoisin Kuusankoskelta.

KUOPAN REUNALLA

Min nimi on Laura Viljander -elokuva ensiesitettiin 10.5.2018. Pidimme näytöksen illansuussa kello kuuden aikaan Kymintehtaan vanhassa salissa. Sali oli muutettu joitakin vuosia aikaisemmin kulttuuritapahtumapaikaksi nimeltä Pato Areena. Emme voineet järjestää elokuvanäytöstä siinä salissa, jonne Verner ja Laura kerran vangittiin, sillä siellä ei turvallisuussyistä voitu järjestää yleisötapauksia. ”Kymin Ruukiksi” nimetty tehdasrakennus, jossa Pato Areena sijaitsee, on kuitenkin tärkeä osa Kuusankosken vuoden 1918 tapahtumien muistin miljööä. Siellä olivat työskennelleet monet teloitettut – ja heidän jälkeläisensä – sekä teloituksiin osallistuneet Kuusankosken suojeluskuntalaiset. Näytöksen jälkeen järjestimme Kymin Ruukin huoneistossa taiteellisesta tutkimuksestamme näyttelyn. Sitä varten saimme tehdasrakennuksen omistavalta UPM Kymmene Oy:ltä huoneiston käyttöömme näyttelyn ajaksi.

Elokuvanäytöstä tuli siis katsomaan 115 vierasta, ja näyttelyssä vieraili 147 ihmistä viikon aikana. Yleisömäärää voi pitää suurena, kun huomioidaan se, että Kuusankoskella asuu alle 10 000 asukasta. Tulevasta näytöksestä ja näyttelystä kirjoitettiin Kouvolan Sanomissa, joka auttoi yleisöä löytämään elokuvanäytöksen ja näyttelyn.²³ Teosten aktiivista vastaanottoa selittää asukkaiden kiinnostus omaa paikallishistoriaansa kohtaan, sillä teokset esitettiin tyystin ilman tunnustettujen taideinstituutioiden myötävaikutusta. Tosin Juha Salmisen kirjoittama *Nurmilinnut*-näytelmä (2006) paikkakunnalla kyllä muistettiin. Näytelmän herättämä kiinnostus paikallishistoriaan varmasti houkutteli yleisöä katsomaan elokuvaa ja näyttelyä.

Niin meidän toteuttamamme elokuva liittyi yhdeksi lenkiksi siihen muistelukertomusten jatku-
moon, joka on käsitellyt toukokuussa vuonna 1918 Kuusankoskella sattuneita tapahtumia. Tarve käsitellä tapahtunutta yhä uudestaan selittyy sillä, miten tapahtumista joskus vaiettiin ja tapahtumia koskevat muistin paikat hävitettiin. Irtikytetty muisto jäi kummitlemaan paikkakunnalle ylisukupolvisiksi jälkimuistiksi vailla tunnistettavaa paikkaa.

Tässä tutkielmassa olen verrannut elokuvaamme tilan käytäntönä muistomerkkeihin, jotka käsittelevät samaa aihetta. Muistomerkin suhde paikkaan osoittautui kartoittavaksi, kun taas elokuvan suhde muistin paikkoihin on reitti-kertomuksen kaltainen. Toisin kuin kartoittava kertomus, reittiä hakeva kertomus koskee tilan aistimuksia. Kun kertomusta lähestytään reittinä elokuvan mediumissa, paljastuu erityisesti elokuvan mediumia koskeva ongelma. Elokuvan otoksen merkitykset eivät nimittäin typisty vain siihen kertomukseen, johon otos elokuvan tarinassa rinnastuu, sillä otoksen viitekohtana on aina myös se tilanne, jossa otos on kuvattu.

Kun pohdimme Juha Salmisen kanssa sitä, miten muistelukertomuksen muodostama reitti pitäisi

sijoittaa elokuvan kuvarajaukseen siinä miljöössä, joka Kuusankoskella vallitsi toukokuussa 2017, saimme löytää joitakin kosketuspintoja menneeseen tapahtumaan, mutta nuo jäljet olivat tulkinnanvaraisia. Ne harvat rakennukset, jotka olivat tuosta toisesta ajasta säilyneet, olivat rapistuneet. Tien linjauksia oli muutettu ja esimerkiksi teloituspaiikkana toimineen rinteen sora oli siirretty toiseen paikkaan, levitetty mahdollisesti jonkin tehdasrakennuksen perustuksiin.²⁴

Kun kuvasimme kävelymatkaa paperisalista Töörin kankaalle, kuulostelimme, tähyilimme ja tunnustelimme paikkojen herättämiä tuntemuksia. Kuuntelimme hiljaa mielessämme, kuinka matkakertomuksen aiheuttamat tuntemukset keskustelivat niiden paikan tuntujen kanssa, joita kohtasimme kävellessämme.

Tällaisten tuntemusten merkitys ei välttämättä olisi koskaan tullut esiin, jos olisimme tarkastelleet kuljettua reittiä kirjallisessa muodossa. Kirjoitettu tutkimus (kuten tämäkin kirjoitus) palauttaa paikan loppujen lopuksi aina kertomuksen tekstiin, joka on olemukseltaan loppujen lopuksi aina paikatonta. Vaikka kertomuksella olisi viitekohtana oma erityinen paikkansa, kertomus väistämättä muuttaa tilan tekstiksi, onhan paikka yhdessä merkityksessään tilan merkitsijä.²⁵ Taiteellisen tutkimuksen keinoilla muistelukertomusten paikkoja voidaan tarkastella myös muissa kertomuksen mediuumeissa, aistittavina tuntuina. Silloin todella joudutaan pohtimaan sitä, miten poissaoleva esiintyy aistisesti.

Ruumiillisen toiminnan äärellä syntyy kokemuseräistä tietoa ja tuota tietoa vastaavaa sanastoa, joka tulee esiin silloin kun toimeen ryhdytään. Tämän taiteellisen tutkimuksen äärellä yksi esiin tullut tärkeä aistinvarainen käsite on *katve*, joka tässä tutkielmassa esiintyy kollektiivisten käsitysten ja aistein havaittavan kaksoismerkityksessä. Kollektiivisten käsitysten katve muodostuu niistä asioista, joista kertomukset vaikenivat, ja lisäksi noita kertomusten katveja vastaavista paikoista. Tällaiset katveet eivät varsinaisesti sijaitse missään erityisissä paikoissa, vaan kyse on siitä, että jokin paikka jää katveeseen. Näkymättömiin kätkeytyvät siimekset ovat metsän katvealueita, vaikenemiset ovat lausuntojen katveja.

Eivät katveet kuitenkaan ole tyystin poissaolevia paikkoja. Ajattelen katveja nyt irtikytkentöjen tapaan erottavan kytköksen kaksoismerkityksessä sellaisina kohtina, joita ei osata nähdä. Jotta irtikytkettyjä katvealueita voisi havaita, pitää muuttaa havainnoinin tapaa. Täytyy kuulostella poissaolevaa, kuunnella hiljaisuutta. Tällaisia katveja voi löytää taiteellisen tutkimuksen menetelmin, sillä tuntumat saattavat paljastaa jotakin sellaista, mistä kertomus vaikenee.

24 Yhden kertomuksen mukaan omaisten pystyttämä muistokivi oli uponnut pohjaveteen. Ehkä siitä veteen liukenevat mineraalit kulkeutuivat seudun asukkaiden juomaveteen, kylpyveteen ja astioiden sekä vaatteiden pesuvesiin.

25 Ks. tutkielmani *Irtikytketty kaupunki* (2023) alaluku: *Paikka, paikattomuus ja kulkuri*.

LÄHTEET JA TAUSTATIEDOT

Olen suorittanut tämän tutkimuksen pääosin *Suomen Kulttuurirahaston* 3-vuotisella työskentely-apurahalla. Tutkimuksen taiteellisen osan toteutin yhdessä Juha Salmisen kanssa Suomen Kulttuurirahaston Kymenlaakson rahaston apurahalla ja Taiteen edistämiskeskuksen Monitaiteen toimikunnan taiteilija-apurahalla.

TEOSTIEDOT

Min nimi on Laura Viljander – lyhytelokuva, 20 min (2018)

Työryhmä:

Taustatutkimus ja käsikirjoitus:	Juha Salminen & Jaakko Ruuska
Kuvaus:	Jaakko Ruuska
Leikkaus:	Jaakko Ruuska
Ääninäyttelijä:	Noora Dadu
Äänisuunnittelu:	Jaakko Ruuska, Juha Salminen ja Tuukka Nikunen
Animointi:	Jaakko Ruuska
Värimäärittely:	Jaakko Ruuska
Äänitys:	Jyrki Kleimola
Kuvausassistentti:	Rasmus Kääriäinen
Miksaus:	Tuukka Nikunen
Kääntäjä:	Timo Aaltonen – Apropos lingua Oy

Elokuvassa käytettyjä ääniraitoja

”Timber”, [Freesound.org](https://freesound.org/people/Timbre/sounds/75502/): Tunnel ambience 150Hz wide (muokattu)

<https://freesound.org/people/Timbre/sounds/75502/> (vierailtu 8.12.2023)

Käytetty noudattaen lisenssiä Attribution-Non-Commercial 3.0, katso: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/> (vierailtu 8.12.2023)

”Mattix”, [Freesound.org](https://freesound.org/396546__mattix145__big-dark-work-field-09.wav): 396546__mattix145__big-dark-work-field-09.wav (muokattu)

Käytetty noudattaen lisenssiä Attribution 3.0 Unported (CC BY 3.0), katso: <https://creativecommons.org/licenses/by/3.0/> (vierailtu 8.12.2023)

”A blackbird singing...”, [Freesound.org](https://freesound.org/265058__ylearkisto__mustarastas-laulu-kevat-a-blackbird-singing-in-the-forest-in-the-evening-other-birds-faintly-in-the-bg.wav): 265058__ylearkisto__mustarastas-laulu-kevat-a-blackbird-singing-in-the-forest-in-the-evening-other-birds-faintly-in-the-bg.wav

Käytetty noudattaen lisenssiä Attribution 3.0 Unported (CC BY 3.0), katso: <https://creativecommons.org/licenses/by/3.0/> (vierailtu 8.12.2023)

Valokuvat teloitetuista punakaartilaisista ja teloituksesta vastaavasta organisaatiosta ja kuvat lasilevyillä

Toteutus:

Jaakko Ruuska

Videoitu haastattelu: Laura Viljanderin lapsenlapset, 11 min (2018)

Esiintyjät:	Jukka Aaltonen, Kalle Aaltonen, Eeva Pirinen
Kysymykset:	Jaakko Ruuska & Juha Salminen
Kuvaus:	Jaakko Ruuska
Äänitys:	Jyrki Kleimola
Leikkaus:	Jaakko Ruuska
Valaisu:	Jyrki Kleimola

Videoitu haastattelu: Laura Viljander / Noora Dadu, 6 min (2018)

Esiintyjä:	Noora Dadu
Kysymykset:	Jaakko Ruuska
Kuvaus, leikkaus ja äänitys:	Jaakko Ruuska
Kuvat:	Jaakko Ruuska

LÄHDEKIRJALLISUUS

- Aalto, S. (2018). *Kapina tehtailla: Kuusankoski 1918*. Kustannusosakeyhtiö Siltala.
- Aartelo, A. (1978). *Taistelun ja toiminnan vuodet: Kymintehtaalaisten työväenyhdistys 75 vuotta: 1903–1978*. Kymintehtaalaisten työväenyhdistys.
- Certeau, M. (2013). *Arkipäivän kekseliäisyys: 1, Tekemisen tavat*. Käänn. Kilpeläinen, T. Niin & näin.
- Häkkinen, K. (2004). *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. WSOY.
- Hyvärinen, V. ja muita (1953). *Taistelujen vuodet (1903–1953) : Kuusankosken työväenjärjestöjen toimintaa 50 vuoden takaa*. Kuusankosken sos.-dem. Kunnallisjärjestö.
- Laininen, H. (2018). *Taiteen metsittymisestä – Harjoitteita jälkifossiilisiin oloihin*. Taideyliopiston Kuvataideakatemia.
- Niinikoski, Eero ja Talvisto, Jari (toim.) (1997). *Kuusankosken kirja*. Jyväskylä – Gummerus.
- Nyberg, Tuure (2008): *Kuusankosken 1918 kansalaissodan tapahtumat*. Kuusankoski, Otavantie 8: Tuure Nyberg.
- Pekkalainen, T. (2011). *Susinartut ja pikku immet: Sisällissodan tuntemattomat naiset*. Tammi.
- Peltonen, U. (1996). *Punakapinan muistot: Tutkimus työväen muistelukerronnan muotoutumisesta vuoden 1918 jälkeen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Peltonen, U. (2003). *Muistin paikat: Vuoden 1918 sisällissodan muistamisesta ja unohtamisesta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Polin, J., & Simelius, A. (1928). *Kymintehtaitten suojeluskunnan osuus Suomen vapaussodassa: Muistojulkaisu osanottajien myötävaikutuksella*.

Rancière, J., & Kujansivu, H. (2009). *Erimielisyys: Poliittikka ja filosofia*. Tutkijaliitto.

Turunen, M. (2005). *Veripellot: Sisällissodan surmatyöt Pohjois-Kymenlaaksossa 1918*. Atena.

Ylikangas, A. (1937). *Kymintehtaan sekakuoro "Kaiku" 1907–1937*. Kouvola – Kouvolan kirja- ja kivipaino osakeyhtiö.

Walkama, Väinö: *Esikunnassa töissä: Väinö Walkaman muistelmat*. Kouvolan kaupungin arkisto.

ARTIKKELIT

Baibulat ja muut (2019). Yhteiskirjoitus. Teoksessa: *Etappeja: Kuvataideakatemia tohtoriohjelman 20 vuotta*. Taideyliopiston Kuvataideakatemia.

Jokipii & Liski (2022). Vuoden 1918 ylisukupolvinen muistaminen. Julkaisussa Savolainen, U., Taavetti, R., & Fingerroos, O. (2022). *Muistitietotutkimuksen paikka: Teoriat, käytännöt ja muutos*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <https://doi.org/10.21435/skst.1478> (vierailtu 18.12.2023).

VERKKOLÄHTEET

Suomen etymologinen sanakirja (2022). Hakusana: "katve". Helsinki: Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 72. URN:NBN:fi.kotus-202259. Päivitetty 7.12.2022 [viitattu 22.04.2023]. Saatavissa <https://kaino.kotus.fi/ses/> (vierailtu 10.5.2023).

Suomen Sotasurmat 1914–1922 –tietokanta <https://sotasurmat.narc.fi/> (vierailtu 8.12.2023).

ELOKUVAT:

Marker, C. (1962) *La Jetée*.

Godard, J.L. (1989–1998) *Histoire(s) du Cinema*.

SANOMA- JA AIKAKAUSLEHDET

Suomen Wirallinen Lehti 10.11.1915 n:o 261

Työläisnainen-lehti, 14.11.1912

Itä ja Länsi -lehti, kansalaissodassa kaatuneitten ja murhattujen työläisten muistojulkaisu, nro 8–9, 1928

Itä ja Länsi -lehti, toinen kansalaissodassa kaatuneitten ja murhattujen työläisten muistojulkaisu, nro 13–14, 1928

Itä ja Länsi -lehti, kolmas kansalaissodassa kaatuneitten ja murhattujen työläisten muistojulkaisu, nro

17–18, 1928

Itä ja Länsi -lehti, kansalaissodassa kaatuneitten ja murhattujen työläisten muistojulkaisu, nro 5–6, 1929

Kouvolan Sanomat (18.2.2018). ”Sisällissodan kuusankoskelainen uhri, nuori Laura Viljander nousee vaietusta hahmosta dokumentin aiheeksi – Mutta kuka tietää jotakin Edvard Aaltosesta?” (18.2.2018)
Kouvolan Sanomat (10.5.2018). ”Tragedia sadan vuoden takaa – Uusi sisällissotateos kertoo kuusalaisten yksinhuoltajan tarinan”

KÄYTETYT ARKISTOT

Kansan Arkisto

Kansallisarkisto (=KA)

Fil. tri. Rafael Engelbergin kokoelma (PK-1020)

Henkikirjat 1915, Elimäki: Edward Aaltonen.

Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto (kokoelma). Ib. Pitäjän kartat.

Kuusankoski. Kansallisarkisto. Viitattu 23.3.2023.

Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto (kokoelma). Ib.* Senaatin kartasto. XIV 38. [Valkeala] . Kansallisarkisto. Viitattu 23.3.2023.

Valtiorikosoikeuksien syyttäjistön arkisto, Sekalaiset arkistot.

Kouvolan kaupungin arkisto

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjallisuuden ja kulttuurihistorian arkisto (=SKS)

Vuoden 1918 muistitietokokoelma 1966: ”Granqvist”.

Vuoden 1918 muistitietokokoelma 1966: ”Saloranta”.

Tampereen yliopiston Kansanperinteen arkisto (=TY)

Eino Hannuniemen haastattelu, Tampereen Yliopiston Kansanperinteen Arkisto, Y-01061

Johan Emil Mäen haastattelu, Tampereen Yliopiston Kansanperinteen Arkisto, Y-01060

Työväen Arkisto

Kuva Stöörinkankaan punaisten muistohaudasta, Vuoden 1918 kokoelmat, TA11310.

Kalle Aaltosen yksityinen kokoelma

Valokuvat Laura Viljanderista

Erkki Pärssisen yksityinen kokoelma

Valokuva Verner Granqvistista

Yleisradion äänitearkisto

Granqvist, V. & Ihamäki, N. 1996. *Teloituskomppanian edessä* (haastattelijana Niilo Ihamäki). Esitetty 21.7.1967. Yleisradion arkisto.

KIITOKSET!

Juha Salminen!

Seppo Aalto!

Niran Baibulat, Mervi Bauer, Tuire Colliander, Juha-Matti Granqvist, Sanna Halme, Jenni Haili, Hannu Häkkinen, Kalevi Järvinen, Lea Kantonen, Jani Kaunismäki (Työväen Arkisto), Markku Keisala, Piia Kleimola, Katri Lassila, Pekka Niittyvirta, Timo Nyberg, Elina Perälä, Pia Pursiainen (Kansan Arkisto), Eila Inkeri Pärssinen, Erkki Pärssinen, Maija Raikamo, Helena Sinervo, Elli Vainikka, Elina Vainio, Arja Vesalainen

Amanda Hyökki ja Vesa Parvinen, Pato Areena

Esa Vuorinen ja Raili Kuparinen, UPM Kymmene Oyj

Kuusankoskitalon vahtimestarit

Kemira Oy

Kuusankoskitalo

Taideruukki

Voimateatteri